

Гасанова В.Т.

ОСНОВНІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЕТАПИ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ 20-Х РОКІВ

Літературне відродження 20-х років – одне з найцікавіших явищ українського культурного процесу ХХ століття. Йому передували потужні процеси утворення модерної нації, що активізувалися наприкінці ХІХ ст., досягли найбільшого розвитку й сягнули апогею в 1918 році, в момент проголошення УНР. Вони охоплювали всі сфери суспільного життя, ширили нові форми політичної, економічної організації, запроваджували нові культурницькі концепції. Ідея національної самостійності, своєрідно резонуючи з новітніми загальноєвропейськими віяннями соціального визволення, спричинила масштабне оновлення, реструктуризацію численних соціальних і культурних інституцій, перетворення донедавна відсталого й занепаłego імперської колонії на досить розвинену, сформовану в основних рисах модерну націю, що прагнула державної самостійності.

Певна річ, ці важливі процеси не були завершені, проте закладена в той час націєтворча тенденція виявилася настільки потужною, що невдача у справі створення суверенної держави не загальмувала її розвитку, який спалахнув у 20-ті роки небувалим розквітом української культури. Не були вони завершені й тоді, обірвані в кінці знаменного десятиліття насильницьким імперським втручанням, яке дало зловісну назву всьому періоду – “розстріляне відродження”. Не завершені вони повною мірою й сьогодні, в умовах державної незалежності, викликаючи гострі дискусії і щодо орієнтирів дальшого розвитку, і щодо трактування традицій.

Кінець ХІХ – початок ХХ століть ознаменувався початком активної модернізації національної культури. Саме тоді викристалізовуються основні культуротворчі сили, визначаються провідні тенденції, окреслюються напрямки майбутніх полемік. Цей підготовчий процес поки що не супроводжується виникненням впливових організаційних форм, відбувається лише найзагальніша диференціація актуальних культуротворчих моделей: передусім дотеперішня вельми поширена й продуктивна народницька, просвітянська традиція усвідомлюється як анахронізм, їй протиставляються різні варіанти новітніх культурницьких концепцій – і як виразні індивідуальні творчі набутки, і як доволі різноманітні естетичні програми. На тлі широкого потоку народницької літератури ці перші кроки до новітнього письменства, природно, були ще поодинокими, несміливими, а проте саме вони накресливали стратегічні тенденції розвитку літературного процесу, які й виявилися на повну силу в 1920-х роках.

Яскрава дискусійність розвитку літератури початку століття, відсутність чи недостатня артикульованість об’єднаних генеральних тенденцій спричиняє подеколи враження хаотичності літературного розвитку.

Протистояння між народництвом і модернізмом – одна з найхарактерніших ознак літературних полемік початку століття й 20-х років, яка накладала помітний відбиток і на утвердження письменницьких стилів, і на організаційні процеси в літературі, на виникнення різноманітних угруповань. Проте абсолютизація їхнього взаємовідштовхування призводить до спрощеного уявлення про шляхи розвитку української культури минулого століття: за поширеною сьогодні логічною схемою міра поступу національної літератури в напрямку до повноправної “європейськості” прямо пропорційна подоланню народницьких “рудиментів”. У такому інтерпретаційному контексті за народництвом міцно закріпилася налічка “провінційності”, “колоніальності”, тоді як будь-які (у тому числі й наслідувальні, художньо безпорадні) твори, в яких автори використовували стилістику модернізму, майже автоматично опиняються в естетичному активі української літератури. У цьому плані важливе застереження Д.Чижевського: “У кожній національності звичайно репрезентовані якісь дві полярно протилежні течії... Вони не кожна окремо, а разом (курсив наш – В.Г.) характеризують дану націю, епоху, філософський напрям тощо” [5, 108].

Важливим є визнання того, що народницька традиція, в тій чи іншій інтерпретації, стала важливою підставою для виникнення низки літературних організацій 20-х років – і не лише масових (на зразок “Плугу”). Її орієнтація на широкого читача, артикульована народність зберігали свою актуальність для розвитку української культури впродовж усього цього десятиліття, сприяючи справі пропаганди національної літератури, розбудові мережі видавництва, часописів тощо – тобто у виникненні розгалуженої, організаційно налагодженої літературної галузі, у вихованні масового читача. Останнє бачиться не менш суттєвим, ніж створення елітарної, “олімпійської” (користуючись характерним тогочасним висловом) національної літературної традиції, утвердження найвищих естетичних критеріїв творчості, що становило одне з найважливіших завдань організаційної і мистецької діяльності М.Хвильового, неокласиків, футуристів, МАРСівців та багатьох інших письменників і культурних діячів. Між цими двома полюсами національної літератури стосунки були значно складніші, ніж взаємозаперечення. Вони обидва були необхідними для повноструктурного літературного процесу, причому обидва рівною мірою причетні до модернізму. Маємо на увазі те широкомасштабне явище, яке одержало назву “масової культури” й утворилося саме в рамках модернізму, є одним із найхарактерніших його породжень, що прийшло на зміну традиційній колективній культурі й відтоді набуло величезної ваги в сучасному мистецтві. Шляхи його в українській літературі поки що зовсім недосліджені (виняток становить чи не єдина праця “Нариси української популярної культури”, К., 1998), хоча є всі підстави

вважати, що “масовізм” як спеціальне організаційне завдання літератури 20-х років (незважаючи на звичну негативну конотацію поняття) прямо причетний до виникнення на українському ґрунті одного з найпотужніших продуктів світового модернізму – “маскульту”, “попкультури”, “мистецтва кітч”. “Саме той феномен, який нині визначається як масова культура, виник під впливом модерну і завдяки йому. /.../ З’являється *масовий споживач*, який прагне оволодіти “вищими досягненнями мистецтва”. Масові форми мистецтва починають використовувати досягнення авангарду. З урахуванням здобутків останнього робляться предмети масового попиту. /.../ Кітч, пошлість входять до розряду художніх прийомів, свідомо використовуються професіоналами” [4, 214]. Ці специфічні ознаки нового історичного стилю дають підстави для загального твердження: “...Модерн, як інтелігентсько-художницький бунт проти позитивізму, не втримався на елітарному рівні, а став культурним надбанням різних верств і груп населення” [4, 212-213].

З таких міркувань дещо неправомірним бачиться поширене сьогодні однозначне протиставлення народництва модернізмові. Проблема вочевидь значно багатоплановіша: “просвітницька” література початку століття також зазнала своєрідної модернізації, породивши цілий ряд цікавих і продуктивних організаційних форм у культурному процесі 20-х років, активно долучившись до бурхливих дискусій і відігравши далеко не всуціль негативну роль у становленні новітньої української літератури.

Зрештою, вирішальну роль відігравав талант, творча особистість митця, як писав С.Сфремов: “Рішають справу кінець-кінцем таланти, а вони раз-у-раз ширші бувають за виміряні для них рамки й виломлюються з них так буйно, що від рамок часто самі тріски лишаються” [1, 13]. 20-ті роки були багатими на розквіт яскравих творчих індивідуальностей: О.Довженко – у кіномистецтві, В.Кричевський та Д.Дяченко – в архітектурі, Лесь Курбас, М.Куліш – у театрі й драматургії.

У діяльності деяких літературних угруповань протягом 20-х років можна відзначити певну усталеність естетичних позицій, формування виразних творчих орієнтацій. Напередодні дискусії 1925 – 1928 рр. найбільш впливовими й визначеними за своїми художніми та організаційними принципами виявилися “плужани” та зініційована М.Хвильовим група “ВАПЛІТЕ”, які стояли на діаметрально протилежних позиціях щодо “заангажованості літератури”, розуміння самої суті мистецтва, тенденцій його розвитку, орієнтацій на Європу.

З найбільшою ж послідовністю критерії найвищої мистецької вартості у процесі відродження й розвитку літератури протягом 20-х років обстоювала київська група “неокласиків”, до складу якої входили М.Зеров, М.Рильський, П.Филипович, М.Драй-Хмара та Освальд Бургардт (що пізніше взяв собі псевдонім Юрія Клена).

Усі вони світоглядно й естетично формувались у складний час, на межі двох епох.

Вже в 20-ті роки виявилася на повну силу важливість їхніх естетичних орієнтацій для молодого української культури, що й дало підстави для виділення неокласиків в окрему, причому одну з найвпливовіших, літературну організацію. Певна річ, це виокремлення значною мірою умовне, проте цілком виправдане “знаковістю” їхньої діяльності для українського відродження 20-х років. Небезпідставно вони вважаються своєрідним “центром кристалізації” однієї з найважливіших якостей національної літератури, її елітарного полюсу, довкола якого структурується ціла низка підпорядкованих явищ. Останнім часом окреслилась тенденція до розширення групи, долучення до неї інших авторів (зокрема прозаїка В.Петрова), незважаючи на помітні “натяжки”, передусім організаційного плану. Думається, в даному разі коректніше буде говорити про “силове поле” неокласиків, коло їхніх однодумців, а не про зарахування нових представників до самої групи, формально “проголошеної” зі значною часткою умовності. Це виправдано ще й тим, що визнання неокласиків центральною групою серед літературних сил, спрямованих до найвищого професіоналізму, елітарності й духовного аристократизму не конче потребує організаційного узалежнення від цього угруповання всіх інших письменників подібної орієнтації.

Значно важливішим у цьому плані здається інше: в літературі 20-х років виразно окреслилась тенденція до утвердження елітарного полюсу національного стилю, яка найпослідовніше виявилася в творчій діяльності неокласиків. Роль цієї тенденції для формування повноструктурної життєздатної модерної літератури була настільки значною, що навіть попри відсутність маніфестів і загалом досить вимушену участь у тогочасних бурхливих дискусіях неокласики кожним своїм кроком створювали культурний прецедент надзвичайної ваги. З огляду на таку неординарність групи (особливо з урахуванням перспективи – сьогоденного стану національної літератури) цілком виправданою є певна тенденційність у трактуванні її діяльності в сучасній науці. Так само правомірним бачиться й визнання самої інтенції до елітарності як суттєвого чинника української літературної еволюції 20-х років, а відтак і пошук тих явищ, які мають більшу або меншу дотичність до неї. Ідеться про типологію, а не про встановлення прямих творчих зв’язків між неокласиками й іншими літературними організаціями чи окремими письменниками, діяльність яких здебільшого лише частково сприяла утвердженню цієї тенденції.

Творчість неокласиків у 20-ті роки була найменш сприйнятною й зрозумілою для літературного загалу з його ідейними настановами класового підходу до мистецтва, проте стала найбільш впливовою і послідовною у формуванні головних тенденцій розвитку української культури.

Неокласикам не раз доводилося відстоювати свої принципи щодо культурної орієнтації України на

засвоєння кращих зразків класичної і світової літератури, аби захищати мистецтво від вульгарно-соціологічних перекручень та футуристичних крайнощів. Можна припустити, що український неокласицизм багато в чому й виник як реакція на футуризм з його постійними закликами до деструкції та ліквідації мистецтва, різного роду викрутками відносно форми.

Пропагуючи прекрасне в мистецтві, обороняючи класичну спадщину, орієнтуючи розвиток української літератури на світові здобутки людства, водночас заперечуючи звинувачення “марксистсько-пролетарської критики”, неокласики виявляли дивовижну послідовність у дотриманні своєї позиції як у літературно-критичних виступах, так і у власній художній практиці. Переконливим взірцем цього стала творчість передусім М.Зерова та М.Рильського того періоду.

Двадцяті роки – одна з найскладніших і найсвоєрідніших сторінок в історії літературного життя України, позначена напруженими ідейно-художніми й стильовими пошуками. У ці роки творилася нова література, формувалася нова естетика, зокрема й та, яку згодом назвуть “соціалістичним реалізмом”. Вона – також явище не випадкове й не штучно насажене в товщу літературного процесу якимись сторонніми втручаннями. Її виникнення – процес великою мірою закономірний, покликаний до життя певними соціальними й культурними силами, роль яких надзвичайно актуалізувалася в 20-ті роки. Своєрідність розвитку модернізму в Україні визначається Передовсім тим, що в кінцевому підсумку були насильно генералізовані ті тенденції, які без цілеспрямованого втручання влади ніколи б не здобулися на верховенство у вільному літературному змаганні: тенденції до поверхової ерзац-культури, “класово свідомого” мистецтва, розрахованого на невибагливого, заляканого й естетично глухого читача. Цей процес в основному завершився наприкінці 20-х років, у творчості запанувало “держзамовлення”, новітній партійний псевдокласицизм, в основу якого був покладений вульгаризований соціальний, класовий принцип “партійності”. Крізь його приціл були піддані перегляду історичні й культурні традиції, світове мистецтво, відібрані лише ті збіднені елементи, які зовні не суперечили класовій доктрині. Світову літературу замінила література-агітка. “Нова культура” орієнтувалася передусім на ту масу населення, яка мала мінімальний стартовий культурний рівень, а тому була слухняним виконавцем найзлочинніших “велінь партії”. До літератури ринув великий потік малоосвічених, часто безталанних людей, яким право називатися письменником давала “жовтнева платформа”. Вона, як виявилось невдовзі, давала право й руйнувати. Породжена бездумністю, вона творила культ бездумного, підмінювала цінності. Українська література, не маючи захисту від навалюючого наступу агресивного псевдомистецтва, була приречена виробити власну його версію, пристосуватися до жорсткого політичного пресингу.

Українська література вже на початку століття була розмежована у своїх ідейно-естетичних орієнтаціях. І все ж певна однотайність виявилась у настроях, з якими українська художня інтелігенція сприйняла революцію 1905 року, покладаючи надії на духовне вивільнення української культури та піднесення національної самосвідомості.

Хвиля національного відродження пробуджує на початку століття величезні творчі сили, в українській культурі відбуваються могутні оновні процеси, поширюються автономістські тенденції, що спляхують з особливою силою після революції 1905-1907 рр.

Таким чином, на хвилі національного відродження початку ХХ ст. в українській літературі відбуваються інтенсивні організаційні й художні процеси. Надзвичайно важливим є *підготовчий період*, який охоплює 1901-1919 роки: саме в цей час формуються основні культурні сили, що невдовзі розгорнуться в могутньому творчому змаганні 20-х років.

Першим етапом (1919-1923) є організаційне оформлення літературного процесу в Україні, коли закладаються підвалини видавничої справи, виникають органи літературної преси, утворюються регіональні осередки літературного життя (у Харкові, Києві, Чернігові, Полтаві тощо), відбувається в основних рисах диференціація різноспрямованих письменницьких сил, яка починає організаційно оформлюватись у вигляді мистецьких угруповань. У цей період завершується зміна літературних поколінь, ідуть з життя відомі українські письменники й починають свою творчість молоді автори, відбувається, за періодизацією Л.Залеської-Онишкевич, “друга хвиля української еміграції” [2, 10], за кордоном опиняються значні літературні сили, позбавлені можливості залишитися в підкореній більшовиками Україні. Вони створюють свої мистецькі угруповання (серед яких найчисленнішою й найбільш продуктивною була т.зв. “Празька школа”). Центр літературного розвитку остаточно переміщується з західноукраїнських земель у Наддніпрянську Україну.

Другий етап (1923-1928) пов'язаний передусім із розгортанням українізації, що давала можливість порівняно вільної розбудови української літератури, сприяла формуванню її розгалуженої макроструктури. 1 серпня 1923 р. було проголошено декрет про українізацію, яким було визнано українську культуру державною. Активне здійснення цієї політики в культурі відбувалося завдяки діяльності В.Блакитного, комісара освіти О.Шумського, а пізніше – М.Скрипника. Вона охопила всі ділянки громадського й державного життя. Як відзначає дослідник історії української культури М.Семчишин, “українізація в Україні має три етапи: перший етап – початковий (роки 1923 – 1925), другий етап – вершковий (роки 1925 – 1928), третій етап – це ступенева ліквідація і закінчення його (роки 1928 – 1933)” [3, 425]. Перші два етапи українізації, окреслені в періодизації М.Семчишина, у плані літературного розвитку складають доволі цілісний період, кульмінацією якого є дискусія 1925-1928 рр. Основні його риси формуються вже в 1923-1925 рр., коли виникає переважна більшість літературних угруповань, окреслюються їхні естетичні орієнтації, визначаються провідні тенденції літературного

процесу, які й породять невдовзі відому дискусію.

Третій етап (1928-1932) характеризується згортанням демократичних свобод і встановленням тоталітарної диктатури. У літературному житті набирають сили новостворені агресивні організації – ВУСПП, “Молодняк”, поширюється ідеологічний пресинг з боку влади, який переводить літературну полеміку в політичну площину, позбавляючи будь-якого мистецького сенсу. Дискусії припиняються не тільки в літературі: згортаються вони і в партійному житті, країна вступає в період жорсткої уніфікації, утвердження єдиноначалля в усіх сферах культурного життя. Уже з 1928 р. Радянська імперія пориває зв’язки з зарубіжжям, відмежовується від робітничого руху європейських країн і герметизується у власних рамках. “Образ ворога” в суспільній свідомості переноситься із зовнішнього світу (“загниваючий імперіалізм” стає доволі абстрактним символом зла) у внутрішнє життя держави: починається вистежування “внутрішніх ворогів”, до розряду яких потрапляють передусім діячі культури національної та ліберальної орієнтації, “попутники”. Готується “полювання на відьом”, небувалий в історії масовий злочин – винищення мільйонів “класово чужих елементів”. Для інтелігенції він починається вже наприкінці 20-х років, а з 1930-го року, зі сфабрикованого процесу СВУ, перетворюється на планове знищення “неблагонадійних”. У цих умовах владі непотрібними стають різноманітні літературні угруповання, які вже виконали свою організаційну місію в структуруванні національної культури. Добре налагоджене книгодрукування з розвинутою поліграфічною базою, періодикою, укомплектоване фаховитими кадрами використовується як потужне знаряддя партійної пропаганди, в якій літературі відводиться роль покірного ілюстратора “переможного поступу” й “натхненника трудящих мас”. Закінчується цей процес остаточним утвердженням силовими прийомами єдиного методу радянської літератури – соціалістичного реалізму, проголошеного 1932 року на I з’їзді Спілки письменників СРСР, у якій на довгі десятиліття завмерло літературне життя України.

Тенденція до об’єднання письменницьких сил за соціальним принципом була закладена більшовицькою владою ще на першому етапі організації літературного процесу. Спочатку вона не принесла сподіваних наслідків (українські пролеткульти виявилися периферійним явищем), насаджувалася обережно, тимчасово мирячись із потужними інтенціями національного культурного процесу. Проте вже й на той час важко не помітити “класового” принципу, який ліг в основу наймасовішої спілки *селянських* письменників “Плуг”, спілки *пролетарських* письменників “Гарт”, налички “прошарку”, “попутництва”, “інтелігентщини”, яка супроводжувала діяльність АСПИСУ, пізніше – неокласиків, ланківців, членів ВАПЛІТЕ та ін. Протягом другого етапу літературного відродження ця тенденція поступово утверджується, за сприяння влади витісняючи всі інші, передусім національно орієнтовані мистецькі організації. Нарешті третій період несе з собою генералізацію соціального принципу і в організаційних формах, і в літературній методології, перетворення його на *єдиний* метод, що вело за собою знищення конкурентів.

1. Єфремов С. Історія українського письменства. - К.: Femina, 1995. - 688 с.
2. Залеська Онішкевич Л. Передмова // Близнята ще зустрінуться. - Київ; Львів: Час. - 1997. - С. 3-23.
3. Семчишин М. Тисяча років української культури // Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. - 2-е фототипне видання. - К., 1993.
4. Українська художня культура. / Ред. І.Ляшенко. - К.: Либідь. - 1996. - 416 с.
5. Чижевський Д. Філософія і національність. // Основа. - 1994. - №26(4). - С. 86-116.